

УДК 376.352-053.6:37.035

М.І.Федоренко, С.В.Руденко
mf16@ukr.net, lilianic@mail.ru

**ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ
СТАРШОКЛАСНИКІВ З ПОРУШЕННЯМИ ЗОРУ**

Відомості про автора: Мирослав Федоренко, кандидат педагогічних наук, Національний педагогічний університет ім. М.П.Драгоманова, Київ, Україна. Email: mf16@ukr.net

Софія Руденко, аспірант Національний педагогічний університет ім. М.П.Драгоманова, Київ, Україна. Email: lilianic@mail.ru

Contact: Myroslav Fedorenko, PhD, National Pedagogical M.Dragomanov University. – Kyiv, Ukraine. Email: mf16@ukr.net

Sophia Rudenko, PhD student, National Pedagogical M.Dragomanov University. – Kyiv, Ukraine. Email: lilianic@mail.ru

Федоренко М.І., Руденко С.В. Особливості правового виховання старшокласників з порушеннями зору. У статті розкрито актуальність вивчення стану та особливостей формування правової компетентності учнів старших класів, котрі мають глибокі порушення зору. Проаналізована загальна та спеціальна література, присвячена питанням правового виховання. Встановлена недостатня вивченість зазначеної проблеми.

Подані завдання та зміст правового виховання дітей з порушеннями зору. Представлена структура правової компетентності учнів старших класів та визначені відповідні компетенції (інтелектуальні, емоційні, поведінкові). Представлена методика проведення експерименту. Розроблені критерії та показники, що дають змогу розподілити учнів старших класів за рівнями (високий, середній та низький) сформованості правової компетентності. Описані рівні сформованості правової компетентності старшокласників з нормальним та порушеним зором. Вивчено стан правового виховання в спеціальних школах для дітей з порушеннями зору та подана його характеристика. Виявлена певна специфіка в формуванні правових компетенцій в учнів з порушеннями зору.

Розроблено методику правового виховання, що має бути ефективною в розв'язанні зазначеної проблеми. Представлені принципи, на яких має будуватися зазначена методика: принцип гуманізації; умовно-концентричний принцип; принцип інтеграції навчальних предметів; принцип громадянськості; принцип індивідуального та диференційованого підходів до виховання дітей з порушеннями психофізичного розвитку. Розроблені наступні шляхи правового виховання старшокласників з порушеннями зору: посилення роботи з батьками у напрямку правового виховання; посилення міжпредметних зв'язків у правовому вихованні; організація для незрячих учнів старших класів наукових гуртків правової спрямованості; проведення екскурсій з компонентом правового виховання; створення доступних джерел інформації для учнів з порушеннями зору; проведення тематичних дидактичних та інтерактивних ігор з метою формування правових компетентностей учнів; робота з вчителями та вихователями по підвищенню їх рівня правових компетентностей.

Ключові слова: правове виховання, компетентність, компетенції, особливості, старшокласники, порушення зору.

Федоренко М.И., Руденко С.В. Особенности правового воспитания старшеклассников с нарушениями зрения. В статье раскрыта актуальность вопроса изучения состояния и особенностей

формирования правовой компетентности учащихся старших классов с глубокими нарушениями зрения. Проанализирована общая и специальная литература, посвященная вопросам правового воспитания. Установлена недостаточная изученность данной проблемы.

Представлены задачи и содержание правового воспитания детей с нарушениями зрения. Подана структура правовой компетентности учащихся старших классов и определены соответствующие компетенции (интеллектуальные, эмоциональные, поведенческие). Представлена методика проведения эксперимента. Разработаны критерии и показатели, позволяющие распределить учеников старших классов по уровням (высокий, средний и низкий) сформированности правовой компетентности. Описаны уровни сформированности правовой компетентности старшеклассников с нормальным и нарушенным зрением. Изучено состояние правового воспитания в специальных школах для детей с нарушениями зрения и представлена его характеристика. Выявлена определенная специфика в формировании правовых компетенций у учащихся с нарушениями зрения.

Разработано методику правового воспитания, которая должна стать эффективной в решении указанной проблемы. Представлены принципы, на которых должна строиться указанная методика: принцип гуманизации; условно-концентрический принцип; принцип интеграции учебных предметов; принцип гражданственности; принцип индивидуального и дифференцированного подходов к воспитанию детей с нарушениями психофизического развития. Разработаны следующие пути правового воспитания старшеклассников с нарушениями зрения: усиление работы с родителями в направлении правового воспитания; усиление межпредметных связей в правовом воспитании; организация для незрячих учеников старших классов научных кружков правовой направленности; проведение экскурсий с компонентом правового воспитания; создание доступных источников информации для незрячих учеников; проведение тематических дидактических и интерактивных игр с целью формирования правовых компетенций учащихся; работа с учителями и воспитателями по повышению их уровня правовых компетенций.

Ключевые слова: правовое воспитание, компетентность, компетенции, особенности, старшеклассники, нарушение зрения.

Fedorenko M.I., Rudenko S.V. Features of legal education of high school students with visual impairments. The article shows the relevance of studying the state and features of formation of legal competence of high school students who have a profound visual impairment. The common and special literature on the issue of legal education was analyzed. The insufficient study of the problem was determined.

Submitted objectives and content of legal education of children with

visual impairments. The structure of legal competence of high school students was presented and relevant jurisdiction were identified (intellectual, emotional, behavioral). The methods of the experiment was presented. Developed criterias and indicators that allow to distribute high school students by levels (high, medium and low) of formation of legal competence. Described levels of legal competence seniors with normal and impaired vision. The state of legal education in special schools for children with visual impairments was studied and its characteristic was given. Revealed some specificity in the formation of legal competence in students with visual impairments.

The method of legal education, supposed to be effective in solving the problem was developed. Presented the principles on which the method should be based: the principle of humanization; conditional concentric principle; the principle of integration of subjects; the principle of citizenship; the principle of individual and differentiated approach to the education of children with violation of mental and physical development. Developed following ways of legal education of high school students with visual impairments: increased work with parents in the direction of legal education; strengthening of interdisciplinary connections in legal education; organization of scientific groups with legal orientation for blind high school students; excursions with a component of legal education; creation of sources of information available for students with visual impairments; thematic didactic and interactive games with the purpose to form the legal competence of students; work with teachers and educators to improve their level of legal competence.

Key words: legal education, competence, competencies, features, high school students, visual impairments.

Сучасне складне політичне, економічне та соціальне становище України висуває нові вимоги до українського громадянина. Період ґрунтовних реформ супроводжується зниженням рівня життя, правового і соціального захисту населення, особливо молоді, яка має порушення психофізичного розвитку. Актуальною стає проблема формування в них нового типу громадянина, котрий здатний соціалізуватися в сучасних умовах. З огляду на це потребує уваги удосконалення процесу правового виховання в контексті формування правової культури та свідомості учнів з особливими освітніми потребами, зокрема, учнів з порушеннями зору.

Питанням правового виховання молоді присвячено чимало праць, зокрема, можна виділити таких вчених: В.Андейцев, Л.Герасіна, В.Головченко, О.Данильян, О.Дзьобань, Ю.Калиновський, В.Колісник, С.Максимов, Є.Мануйлов, Л.Марченко, І.Рябко, М.Штангрет та ін.

Проблеми правового виховання в олігофренопедагогіці досліджувалися багатьма вченими (І.Бех, Т.Кісліцина, О.Ляшенко, М.Мягкова, Б.Пузанов, В.Синьов та ін.). Окремі питання цієї проблеми

вивчалися в сурдопедагогіці (О.Дмитрієва, В.Засенко, І.Колесник та ін.).

Питання правового виховання учнів з порушеннями зору ученими-вітчизняними ученими, роботи яких присвячені окремим питанням правового виховання дітей з порушеннями зору різних вікових категорій (М.Панов, Є.Синьова, Л.Солнцева, С.Федоренко та ін.).

Проте ґрунтовному дослідженню проблеми особливостей правового виховання старшокласників шкіл для дітей з глибокими порушеннями зору не надавалось особливої уваги. Тому одним із завдань нашого наукового дослідження стало вивчення стану правового виховання цієї категорії дітей та розробка шляхів його удосконалення.

На думку Є.Синьової, правове виховання разом з правовим навчанням формує правову культуру особистості. Автор визначає правову культуру, як категорію філософії права, що характеризує обумовлене природним правом, всім соціальним, духовним, політичним, економічним ладом правове життя людини і людства і полягає у досягнутому рівні розвитку правової діяльності, правосвідомості, забезпечує верховенство права у суспільному житті, дієвість гуманітарних принципів справедливості, свободи і гуманізму, визначення людини як вищої соціальної цінності, захист її честі й гідності, а також гарантованість державою, міжнародними інституціями захисту прав і свобод, загальнолюдських цінностей [3, с. 232].

Учені (Є.Синьова, С.Федоренко) вважають, що правове виховання включає передусім формування свідомого ставлення до своїх прав і обов'язків, глибокої поваги до законів і правил людського життя, готовності дотримуватися та сумлінно виконувати визначені вимоги, які виражають волю та інтереси народу [4].

Є.Синьова провідними завданнями правового виховання у школах для дітей з порушеннями зору визначає наступні:

- 1) формування правової свідомості як головного фактору, що визначає особливості соціально нормативної поведінки людини;
- 2) вироблення у вихованців умінь, навичок та звичок поведінки відповідно до правових норм;
- 3) формування активної позиції учнів у правовій сфері, що має проявлятися у нетерпимому ставленні до правопорушень, прагненні боротися з цим явищем;
- 4) подолання у правовій свідомості вихованців помилкових поглядів і переконань, які формувались колись при перебуванні в негативному середовищі [2].

Основні завдання спеціальної школи в правовому вихованні дітей з порушеннями зору ми вбачаємо в наступному:

- в ознайомленні старшокласників з основними правовими актами держави;
- у вихованні свідомого ставлення до законів України та формуванні переконання в необхідності їх виконання;

- у прищепленні навичок законослухняної поведінки, уміння захищати свої права і свободи в установленому порядку;
- у засвоєнні основних норм, що стосуються прав дитини, прав інваліда, формуванні вміння застосовувати в самостійному житті отриманих знань та навичок.

У нашому дослідженні ми визначаємо правове виховання як цілеспрямований вплив на підлітка з порушеннями зору з метою формування у нього відповідної правової компетентності, що дозволить цій категорії дітей успішно адаптуватися до сучасних соціально-правових умов суспільства.

За Т.Ремех [1], до структури правової компетентності учня відносять наступні компетенції:

1) інформаційна (вміння працювати із правовими та юридичними документами, користуватися довідковою літературою, глобальною мережею Інтернет тощо для самостійного пошуку правової інформації; здатність аналізувати й систематизувати інформацію правового змісту, користуватися зразками юридичних документів);

2) логічна (вміння визначати та застосовувати теоретичні правові поняття, терміни, категорії для аналізу й пояснення правових явищ, процесів, подій державно-правової дійсності; здатність визначати причинно-наслідкові зв'язки, сутність і значення правових явищ, процесів і подій, пов'язаних із правом, суть і форми зв'язків особи й суспільства; уміння аналізувати, синтезувати, порівнювати й узагальнювати інформацію правового змісту);

3) аксіологічна (вміння формулювати емоційно-ціннісне ставлення до права як суспільного явища, що задовольняє інтереси й потреби суспільства, окреслює бажані ідейно-ціннісні налаштування; здатність висловлювати власні оцінні судження, оперуючи такими категоріями, як справедливість, право, демократія, свобода, права людини на основі здобутих знань та з урахуванням загальнолюдських і національних цінностей, власної системи цінностей; уміння формулювати обґрунтовану думку щодо суспільних проблем, пов'язаних із правом);

4) практично-поведінкова (вміння представляти правові теоретичні знання в різних формах (усній, письмовій, графічній тощо), використовувати їх для виконання практичних завдань, аналізу й розв'язання правових завдань і ситуацій, визначати й обирати альтернативні підходи та рішення; уміння здійснювати й пояснювати вибір моделі поведінки в повсякденних життєвих ситуаціях на підставі норм права й положень законодавства, реалізувати їх у різних видах правовідносин; усвідомлення відповідальності за власну поведінку).

Стосовно до дітей з глибокими порушеннями зору, то ми вважаємо за доцільне виділення наступної сукупності компетенцій:

- інтелектуальні (правові знання, розуміння їх змісту, осмислення правової інформації, аналіз цих знань);
- емоційні (правова самосвідомість, установка на правомірну

поведінку, перетворення правових знань у власні правові переконання);

- поведінкові (уміння обирати зразковий варіант поведінки та застосовувати отримані правові знання та вміння в повсякденному самотійному житті, співвіднесення своїх дій і дій інших людей з нормами поведінки, готовність діяти, керуючись правовими знаннями та переконаннями).

Відповідно до зазначених компетенцій нами були визначені критерії та показники, що дають змогу розподілити учнів старших класів за рівнями сформованості правової компетентності.

Високий рівень правової компетентності передбачає, що учень має високий рівень обізнаності з законами, правовою термінологією; володіє практичними моделями застосування правових знань; здатний аналізувати правові проблеми та життєві ситуації; за допомогою правових знань регулює свою поведінку; дотримується активної громадянської позиції тощо.

Середній рівень правової компетентності притаманний учню, який має опосередковані знання законів чи правової термінології; не володіє повною мірою практичними моделями застосування правових знань; при аналізі правових проблем та життєвих ситуацій стикається з певними труднощами; займає пасивну громадянську позицію тощо.

Низький рівень правової компетентності мають учні, які не знайомі з законами та правовою термінологією; не можуть застосувати свої знання з права в повсякденному житті; не здатні аналізувати правові проблеми та життєві ситуації; не мають громадянської позиції тощо.

У дослідженні взяли участь 69 учнів 10-12 класів, серед яких 40 – учні спеціальних шкіл для дітей з порушеннями зору (школа-інтернат для сліпих дітей № 5 ім. Я.Батюка м. Києва) та 29 старшокласників з нормальним зором (загальноосвітній навчальний заклад № 159 м. Києва).

Для досягнення мети і розв'язання поставлених завдань був використаний комплекс методів: анкетування, опитування, педагогічні спостереження, бесіди, аналіз шкільної документації.

Експеримент відбувався в два етапи. На першому етапі виявлялися наявні правові знання, емоційне налаштування на їх засвоєння, на другому - виявлялися практичні вміння засвоєння цих знань.

Матеріалом для дослідження послужили питання з області трудового, кримінального та адміністративного права. Однак ці дані не можуть слугувати показником ставлення учнів до тих чи інших правових норм, а виступають лише показником рівня засвоєння знань. Тому були використані ймовірні життєві ситуації змодельовані на сюжетах з елементів кримінального та адміністративного законодавства.

Вирішення пізнавальних та емоційних завдань, правове навчання і виховання створює об'єктивні передумови для вироблення звички до дотримання правових норм.

З метою виявлення ставлення старшокласників до суспільно

прийнятих норм моралі та права, а також усвідомлення ними необхідності існування та функціонування законів у державі було застосоване опитування. Його результати продемонстрували, що більшість старшокласників (як з нормальним, так і з порушеним зором) надають великого значення праву, законам, а також знанню правових норм. Проте серед опитаних значна частина учнів не змогли чітко визначити, що є законом.

Аналіз даних дозволив на основі узагальнених інтеграційних якостей описати рівні сформованості правової компетентності старшокласників з нормальним та порушеним зором, де діти були розподілені за високим, середнім та низьким рівнями відповідно до визначених вище критеріїв та показників.

Високий рівень правових компетенцій був виявлений лише у 7,5% учнів з порушеннями зору та 20,7% в учнів з нормальним зором. У старшокласників з порушеннями зору середній рівень спостерігався у 35% та в 44,8% дітей з нормальним зором. Низький рівень правових компетенцій був констатований більш ніж в половині учнів з порушеннями зору – 57,5%, в учнів з нормальним зором – лише у 34,5%.

Отже, більшість учнів спеціальної школи-інтернату (за даними здійсненого аналізу) характеризуються як пасивний об'єкт навчання, інтерес до права в них мало виражений, правові знання уривчасті та збіднені, юридичної термінологією вони не володіють недостатньо, відрізняються від старшокласників з нормальним зором правовою незрілістю в судженнях і вчинках, засвоєні правові знання не завжди приймаються як основа особистих переконань, переважає тривожність, невпевненість в собі. Установлено, що знання про права, обов'язки та відповідальність у учнів спеціальної школи для дітей з глибокими порушеннями зору не пов'язані з практикою повсякденної поведінки, відзначається низький рівень правової культури, нерозуміння та неадекватна самостійна оцінка суспільних явищ, соціально права незрілість, правовий нігілізм і скептицизм.

Вивчення стану правового виховання в спеціальних школах для дітей з глибокими порушеннями зору показало, що цей процес здійснюється малоефективно. Хоча аналіз планів виховної роботи та анкетування психолого-педагогічного персоналу засвідчили певну увагу до цієї складової виховання дітей в умовах спеціального навчального закладу.

Аналіз навчальних планів показав, що в молодших класах учні з порушеннями зору вивчають навчальну дисципліну «Я у світі», на якій дізнаються про суспільство як єдність людських спільнот, їх різноманітність; стосунки людей у суспільстві; права та обов'язки громадян; правопорушення, поширені серед дітей, відповідальність за них тощо.

У старших класах вивчаються дисципліни «Основи правознавства» та «Правознавство». Учні знайомлять: з елементами

теорії права, що забезпечують формування в них уявлень про право як особливу предметно-практичну область; відомостями про основні права і свободи людини; різноманітними галузями права; способами реалізації та захисту людиною і громадянином своїх прав і свобод. Курс надає учням правову інформацію практичного характеру, знайомить їх з типовими для їх віку соціально-правовими проблемами та способами їх вирішення, спираючись на конкретні норми законодавства України тощо.

Наше дослідження виявило певну специфіку в формування правових компетенцій в учнів з порушеннями зору, зокрема:

1. Учні, в основному, перебувають у школах-інтернатах. Вони «ізолювані» від зовнішнього світу та не стикаються з тими правовими проблемами чи ситуаціями, які щоденно вирішують учні з нормальним зором.

2. Самостійність учнів з порушеннями зору нижча, ніж у їх однолітків з нормальним зором, оскільки учні з порушеним зором перебувають під постійним наглядом вчителів, вихователів, батьків.

3. Роль батьків у правовому вихованні учнів з порушеннями зору незначна, оскільки діти перебувають під надмірною їх опікою та не беруть або лише частково приймають участь у вирішенні проблем, пов'язаних з правовими відносинами в житті сім'ї.

4. Відсутність додаткової навчальної літератури та джерел інформації на правову тематику для учнів з порушеннями зору. Більшість підручників шрифтом Брайля застаріли і не відповідають сучасним навчальним програмам. Знайти інформацію на правову чи юридичну тематику, опубліковану шрифтом Брайля, досить складно.

5. Спеціальні виховні заходи, присвячені правовому вихованню в школах-інтернатах, проводяться, але в недостатній кількості.

Враховуючи зазначену вище специфіку формування правових компетенцій в учнів з порушеннями зору, недоліки в процесі їхнього правового виховання та рекомендації вчителів і вихователів, було розроблено методичку правового виховання, що, на нашу думку, має бути ефективною в розв'язанні зазначеної проблеми.

Методика базується на наступних принципах:

- принцип гуманізації – пріоритет загальнолюдських цінностей, життя та здоров'я людини, вільного розвитку особистості, виховання громадянськості, працьовитості, поваги до прав і свобод інших людей, любові до Батьківщини та родини;

- умовно-концентричний принцип – кожен навчальний рік має свою наскрізну тему, що допомагає вибудувати мету поступового переходу дітей «з країни дитинства в світ дорослих», дозволяє навчати дітей жити в злагоді з іншими людьми;

- принцип інтеграції навчальних предметів – матеріал, пропонований учням має бути тісно пов'язаний з іншими навчальними циклами (математичним, філологічним, природознавчим тощо);

- принцип громадянськості;

- принцип індивідуального та диференційованого підходів до виховання дітей з порушеннями психофізичного розвитку.

Виходячи з зазначених принципів розроблені наступні шляхи правового виховання старшокласників з порушеннями зору:

1. Посилення роботи з батьками у напряму правового виховання.

Необхідно регулярно проводити круглі столи, конференції, батьківські збори тощо з батьками на правову тематику. У роботі з сім'єю основна роль відводиться вихователю в спілкуванні з батьками, контакту з ними, але при виникненні проблем, має проводитися індивідуальна робота соціального педагога та тифлопсихолога. Постійно під їх контролем мають знаходитися неблагополучні сім'ї.

2. Посилення міжпредметних зв'язків у правовому вихованні.

Аналіз навчальних програм виявив дисципліни які потенційно можуть сприяти правовому вихованню, зокрема інформатика. Наприклад, можна запропонувати на цих уроках при вивченні теми «Редагування тексту» давати для редагування тексту правознавчий матеріал тощо.

3. Організація для незрячих учнів старших класів наукових гуртків правової спрямованості.

4. Проведення екскурсій з компонентом правового виховання.

Екскурсії для старшокласників з порушеннями зору проводяться, але в більшості вони стосуються соціально-побутового орієнтування. Потрібно провести екскурсії до закладів соціального захисту населення, різноманітних юридичних установ тощо. На позакласні заходи, можна запросити юристів, працівників сфери права та ін. Організація «днів відкритих дверей» в підрозділах правоохоронних органів, зустрічей з практичними працівниками

5. Створення доступних джерел інформації для незрячих учнів.

Враховуючи стрімку зміну законодавства та законодавчих актів України, учні з порушеннями зору не мають змоги знайти відповідну літературу шрифтом Брайля. Загалом, сучасною правознавчою літературою учні старших класів не забезпечені. Проте, за допомогою сучасних технічних засобів старшокласники можуть використовувати програми-озвучки або синтезатори мови для пошуку відповідної інформації в глобальній мережі Інтернет.

6. Проведення тематичних дидактичних та інтерактивних ігор з метою формування правових компетенцій учнів.

7. Робота з вчителями та вихователями по підвищенню їх рівня правової компетентності.

Отже, на сучасному етапі розвитку суспільства, враховуючи реформи, що відбуваються в Україні, правове виховання, як ніколи, набуває важливого значення. Розглянуті проблеми та запропоновані вище шляхи роботи мають сприяти підвищенню рівня правової культури учнів з порушеннями зору та, як кінцевий результат, сприяти формуванню правових компетентностей незрячих випускників.

Список використаних джерел

1. **Ремех Т. О.** Компоненти і прояви правової предметної компетентності учня [Електронний ресурс] / Тетяна Олексіївна Ремех // 3 (27). – 2015. – Режим доступу до ресурсу: http://www.narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=3741. 2. **Синьова Є. П.** Особливості розвитку та виховання особистості при глибоких порушеннях зору : монографія / Євгенія Павлівна Синьова. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. – 442 с. 3. **Синьова Є. П.** Формування правової культури в старшокласників з порушеннями зору / Є. П. Синьова // Соціально-психологічні проблеми тифлопедагогіки : зб. наук. праць. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 5 (13). – 336 с. 4. **Синьова Є. П.** Тифлопедагогіка : підр. для студ. вищ. навч. закл. / Є. П. Синьова, С. В. Федоренко. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – 325 с. 5. **Федоренко М. І.** Напрями підвищення рівня економічного виховання учнів з порушеннями зору / М. І. Федоренко // Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки) : зб. наук. праць / за ред. В. М. Синьова, О. В. Гаврилова. – Вип. V. – В 2-х т., т. 2. – Кам'янець-Подільський : ПП Медобори-2006, 2015. – С. 313-323.

References

1. **Remeh T. O.** Komponenti i projavi pravovoї predmetnoї kompetentnosti uchnja [Elektronij resurs] / Tetjana Oleksiivna Remeh // 3 (27). – 2015. – Rezhim dostupu do resursu: http://www.narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=3741. 2. **Sin'ova Є. P.** Osoblivosti rozvitku ta vihovannja osobistosti pri glibokih porushennjah zoru : monografija / Evgenija Pavlivna Sin'ova. – K. : NPU imeni M. P. Dragomanova, 2012. – 442 s. 3. **Sin'ova Є. P.** Formuvannja pravovoї kul'turi v starshoklasnikiv z porushennjami zoru / Є. P. Sin'ova // Social'no-psihologichni problemi tiflopedagogiki : zb. nauk. prac'. – K. : NPU imeni M. P. Dragomanova, 2011. – Vip. 5 (13). – 336 s. 4. **Sin'ova Є. P.** Tiflopedagogika : pidr. dlja stud. vishh. navch. zakl. / Є. P. Sin'ova, S. V. Fedorenko. – K. : NPU imeni M. P. Dragomanova, 2009. – 325 s. 5. **Fedorenko M. I.** Naprjami pidvishhennja rivnja ekonomichnogo vihovannja uchniv z porushennjami zoru / M. I. Fedorenko // Aktual'ni pitannja korekcijnoї osviti (pedagogichni nauki) : zb. nauk. prac' / za red. V. M. Sin'ova, O. V. Gavrilova. – Vip. V. – V 2-h t., t. 2. – Kam'janec'-Podil'skij : PP Medobori-2006, 2015. – S. 313-323.

Авторський внесок: Федоренко М.І. – 50%, Руденко С.В. – 50%.

Received 29.01.2016

Reviewed 02.03.2016

Accepted 27.03.2016

Список використаних джерел

1. **Ремех Т. О.** Компоненти і прояви правової предметної компетентності учня [Електронний ресурс] / Тетяна Олексіївна Ремех // 3 (27). – 2015. – Режим доступу до ресурсу: http://www.narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=3741. 2. **Синьова Є. П.** Особливості розвитку та виховання особистості при глибоких порушеннях зору : монографія / Євгенія Павлівна Синьова. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. – 442 с. 3. **Синьова Є. П.** Формування правової культури в старшокласників з порушеннями зору / Є. П. Синьова // Соціально-психологічні проблеми тифлопедагогіки : зб. наук. праць. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 5 (13). – 336 с. 4. **Синьова Є. П.** Тифлопедагогіка : підр. для студ. вищ. навч. закл. / Є. П. Синьова, С. В. Федоренко. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – 325 с. 5. **Федоренко М. І.** Напрями підвищення рівня економічного виховання учнів з порушеннями зору / М. І. Федоренко // Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки) : зб. наук. праць / за ред. В. М. Синьова, О. В. Гаврилова. – Вип. V. – В 2-х т., т. 2. – Кам'янець-Подільський : ПП Медобори-2006, 2015. – С. 313-323.

References

1. **Remeh T. O.** Komponenti i projavi pravovoї predmetnoї kompetentnosti uchnja [Elektronij resurs] / Tetjana Oleksiivna Remeh // 3 (27). – 2015. – Rezhim dostupu do resursu: http://www.narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=3741. 2. **Sin'ova Є. P.** Osoblivosti rozvitku ta vihovannja osobistosti pri glibokih porushennjah zoru : monografija / Evgenija Pavlivna Sin'ova. – K. : NPU imeni M. P. Dragomanova, 2012. – 442 s. 3. **Sin'ova Є. P.** Formuvannja pravovoї kul'turi v starshoklasnikiv z porushennjami zoru / Є. P. Sin'ova // Social'no-psihologichni problemi tiflopedagogiki : zb. nauk. prac'. – K. : NPU imeni M. P. Dragomanova, 2011. – Vip. 5 (13). – 336 s. 4. **Sin'ova Є. P.** Tiflopedagogika : pidr. dlja stud. vishh. navch. zakl. / Є. P. Sin'ova, S. V. Fedorenko. – K. : NPU imeni M. P. Dragomanova, 2009. – 325 s. 5. **Fedorenko M. I.** Naprjami pidvishhennja rivnja ekonomichnogo vihovannja uchniv z porushennjami zoru / M. I. Fedorenko // Aktual'ni pitannja korekcijnoї osviti (pedagogichni nauki) : zb. nauk. prac' / za red. V. M. Sin'ova, O. V. Gavrilova. – Vip. V. – V 2-h t., t. 2. – Kam'janec'-Podil'skij : PP Medobori-2006, 2015. – S. 313-323.

Авторський внесок: Федоренко М.І. – 50%, Руденко С.В. – 50%.

Received 29.01.2016

Reviewed 02.03.2016

Accepted 27.03.2016